

**ԴԱՎԻԹ ԱՆԱՆՈՒՆԸ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ
(Դ. Անանունի ծննդյան 140-ամյակի առթիվ)**

XX դարի առաջին քառորդի հայ հասարակական-քաղաքական, գրական-մշակութային կյանքի երևելի դեմքերից է Դավիթ Անանունը [Դավիթ Օհանի (Հովհաննեսի) Տեր-Դանիելյան]: Ծնվել է Լեռնային Ղարաբաղի Մեծ շեն (այժմ՝ Արցախի Հանրապետության Մարտակերտի շրջան) գյուղում 1880 թ.: Սկզբնական կրթությունն ստացել է Շուշիի քաղաքային դպրոցում, ապա ինքնակրթությամբ լրացրել բացը: Աշխատել է Բաքվի նավթային ընկերություններում, այնուհետև իրեն նվիրել է հայ մամուլին ծառայելու գործին, մխրճվել գրական-հրապարակախոսական ասպարեզ՝ ծավալելով բեղմնավոր գործունեություն: Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության կարկառուն գաղափարախոսներից ու ղեկավարներից է, հիմնադրել և աշխատակցել է մի շարք պարբերականների, թողել ստեղծագործական հարուստ ժառանգություն: Ապրել է Թիֆլիսում, շրջել Հյուսիսային Կովկասի քաղաքներում: 1919 թ. բնակություն է հաստատել Երևանում, ակտիվորեն մասնակցել երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքին, պետական մի շարք պաշտոններ վարել էջմիածնում ու Հայաստանի մայրաքաղաքում: Եղել է Երևանում ապրող ղարաբաղցիների Հայրենակցական միության վարչության նախագահ, Հայաստանի գրական ընկերության վարչության անդամ: Խառնակ տարիներին՝ 1919–1920 թթ., մի քանի անգամ եղել է Ղարաբաղում, ծանոթացել երկրամասում տիրող իրավիճակին, հանդես եկել հողվածներով, կատարել կենսական նշանակության հարցադրումներ¹: Իբրև «պրոլետարական հեղափոխության և խորհրդային իշխանության կատաղի թշնամի»՝ 1927 թ. ձերբակալվել է, ուղարկվել համակենտրոնացման ճամբար, այնուհետև աքսորվել է Ուֆա, ապա Աստրախան, որտեղ էլ 1943 թ. մահացել է: Արդարացվել է 1989 թ.²:

¹ Տե՛ս, օրինակ, Անանուն Դ. 1920, Ղարաբաղ, Հայաստանի կոոպերացիա, Երևան, № 17, սեպտեմբերի 15, էջ 684–690; Զաքարյան Ա. 2020, Դավիթ Անանուն (ծննդյան 140-ամյակի առթիվ): Ղարաբաղ, «Գիտություն», Երևան, № 2, փետրվար:

² Դ. Անանունի մասին մանրամասն տե՛ս Վիրաբյան Ա. 1991, Կյանք և ողբերգություն, Հայաստան, Երևան, 20.VI, Աբրահամյան Հ.Բ. 1998, Դավիթ Անանունի քաղաքական ճակատագիրը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, № 1, էջ 19-30, Զաքարյան Ա. 2010, Հուշեր Դավիթ Անանունի մասին (ծննդյան 130-ամյակի առթիվ), Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան, № 1, էջ 245-252, Գրիգորյան Հ., Հակոբյան Վ. 2019, Ուրվագծեր Դավիթ Անանունի կյանքի և գործունեության, «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, Երևան, № 2, էջ 108-128, Զաքարյան Ա. 2020, Դավիթ Անանուն. մարդը և գործը (ծննդյան 140-ամյակի առթիվ), Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան, № 1, էջ 90-127:

Դ. Անանունը սերտ կապեր է ունեցել ժամանակի հայ իրականության բազմաթիվ դեմքերի հետ: Առանձնահատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում նրա առնչություններն Ամենայն հայոց բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանի հետ: Բերենք մի քանի խոսուն օրինակ: 1912 թ. Մոսկվայում հրատարակվող «Գարուն» գրական-քննադատական ամսանախի III գրքում (էջ 99–128) տպագրվել է Թումանյանի ստեղծագործությանը նվիրված Անանունի առաջին հոդվածը՝ «Անցյալի մեծարանքը (Հովհաննես Թումանյանի քնարը)» խոսուն վերնագրով³: Ի դեպ, 1911 թ. հոկտեմբերի 14-ին Բաքվից Մոսկվա՝ Կարեն Միքայելյանին գրած նամակում այս հոդվածի մասին կան հետաքրքիր տեղեկություններ⁴:

1913 թ. հունվարի 17-ին Հայ գրողների կովկասյան ընկերության վարչության նախագահ Հովհ. Թումանյանը և անդամ-քարտուղար Գյուտ քահ. Աղանյանը Դ. Անանունին տեղեկացրել են. «Վարչությունս սրանով հայտնում է Ձեզ, որ Ընկերությանս ընդհանուր ժողովը, համաձայն իր կանոնադրության 4-րդ հոդվածի, գաղտնի քվեարկությամբ ընտրեց Ձեզ Ընկերության անդամ»⁵:

1914 թ. հունվարի 3-ին Անանունը Բաքվից նամակով դիմել է Թումանյանին խնդրանքով՝ միջնորդել իր հեղինակած «Բանվորական նոր օրենքները» գրքույկի վրա գրաքննիչի կողմից դրված արգելքը վերացնելու համար⁶:

Դ. Անանունն ակտիվ մասնակցություն է ունեցել Թումանյանի գլխավորած՝ «Համաշխարհային պատերազմում հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի» աշխատանքներին: Այսպես, օրինակ, Հովհ. Թումանյանը 1918 թ. դեկտեմբերի 14-ին Թիֆլիսից զորավար Անդրանիկին հղած նամակում գրում է. «Գրաբերս՝ պ. Դավիթ Անանունը, մեր կողմից գալիս է լիազոր՝ Ղարաբաղում կազմակերպելու էս գործը (խոսքը Հովհ. Թումանյանի նախագահությամբ գործող «Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի»⁷ աշխատանքը կազմակերպելու մասին է– Ա.Ը.): Խնդրում եմ աջակցություն ցույց տաս նրան, եթե հարկավոր լինի»⁸:

³ Հմմտ. Հովհաննես Թումանյանը ժամանակի գրաքննադատական մտքի գնահատությամբ (1890–1913), 2019, հ. 1 (Կազմեց, ծանոթ. և հրատ. պատրաստեց Եվա Մաջականյանը), Երևան, ՎՄՎ-Պրինտ, էջ 354–371:

⁴ Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Կարեն Միքայելյանի ֆ., թիվ 732:

⁵ Դավիթ Անանունի նամակագրությունից 1984, Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան, № 1, էջ 171:

⁶ Դավիթ Անանունի նամակագրությունից 1984, Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան, № 1, էջ 171–172:

⁷ Քննիչ հանձնաժողովի մասին մանրամասն տե՛ս Հայ ժողովրդի կորուստները Առաջին աշխարհամարտի տարիներին («Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), Կազմող, առաջաբանի և ծանոթագրությունների հեղինակ Ա. Ջաքարյան, Երևան, 2005:

⁸ Թումանյան Հովհ. 1999, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 10, Երևան, էջ 300:

Ստորև հրապարակում և գիտական շրջանառության մեջ ենք դնում Հովհ. Թումանյանի կյանքին ու ստեղծագործությանը վերաբերող Դ. Անանունի երկու հոդվածը: Առաջինը 1919 թ. փետրվարի 20-ին «Մշակ» թերթում տպագրված «Հարգանքի խոսք Հովհ. Թումանյանին» վերնագրով հոդվածն է՝ բանաստեղծի ծննդյան 50-ամյակի առթիվ⁹: Երկրորդ նյութը՝ «Հայաստանի կոպտերացիա» երկշաբաթաթերթում (№ 4, փետրվարի 29, 1920, էջ 126–128) տպագրված «Իմացության թախիծը (Հովհ. Թումանյան՝ «Քառյակներ», Թիֆլիս, 1920, գինը 30 ռ.)» վերնագրով քննադատական հոդվածն է:

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր

– 1 –

ՀԱՐԳԱՆՔԻ ԽՈՍՔ ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Այսօր լրանում է հիսուն տարին այն մարդու, որի գլուխը վաղաժամ ալեհեր է դարձել, իսկ հոգին մնում է միշտ արի: Դա բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանն է, բանաստեղծ՝ առանց որակումների: Ածականը այստեղ կարող է նսեմացնել, այլ ոչ թե բարձրացնել: Բայց ինչ որ մենք պիտի շեշտենք այնուամենայնիվ՝ դա այն է, որ Հովհ. Թումանյանի քնարը հենց սկզբից ներդաշնակ կապ և հնչյուններ է փնտրել իր և հայության հոգևոր աշխարհի մեջ, փնտրել և, որ ամենից գլխավորն է, գտել: Ազգային քանքար իր ողջ էությանմբ՝ Հովհ. Թումանյանը հեռու է, շատ հեռու ինքնագոհ ազգամոլությունից: Նրա ստեղծած հայը հարազատ է ամենիս: Այդ հայի հոգեկան աշխարհը մերն է իր գունագեղ բովանդակությամբ: Եվ մենք հրճվում ենք, երբ բանաստեղծի պատկերած հայը անցնում է մեր մտքի ու տեսողության դաշտով: Եթե ժպտում ենք նրա վրա՝ մեզ վրա ենք ժպտում: Եթե լաց ենք լինում նրա համար՝ մեզ համար ենք լալիս: Հովհ. Թումանյանը գերազանցապես ժողովրդական բանաստեղծ է, ժողովրդի խորքից ելած և՛ իբրև զանգվածային ընդերքի պտուղ՝ նա խոսքի գոհար է:

Դաժան հասարակական պայմանների մեջ է լրանում մեր բանաստեղծի ծննդյան հիսնամյակը: Մի ուրիշ բանաստեղծի – Խրիմյան Հայրիկի – քնարը արդեն տվել է մեր այսօրվա վիճակի պատկերը.

Կանցնի ծմեռ, կուգա գարուն

⁹ Այս հոդվածը կրճատումներով և տարընթերցված տպագրվել է «Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1915–1919)» գրքում (Երևան, «Գիտություն», 2019, էջ 665–666):

Մեռելոց դաշտ ծաղկազարդի,
 Անջատ, անջատ ոսկերոտիք
 Շարժին հրաշիվք, կցին իրար
 Շունչ մի շնչե կենդանարար
 Հառնի կանգնե մեռելոց դաշտ...

«Մեռելոց դաշտը» – դա մեր հայրենիքն է, որ դեռ պիտի «հառնի» ու «կանգնե»: Սակայն այդ մեռելոց դաշտը այդպիսին է ոչ միայն ֆիզիկապես, այլև հոգեպես: Պատերազմը և մեր գլխին տեղացած արհավիրքները ավերել են նաև հայի հոգին, մի վերք, որ ամենից կսկծալին է: Կարելի է կառուցել «բրած ու հատակած» քաղաքներն ու գյուղերը, կարելի է հերկել ու մշակել դաշտերն ու պարտեզները, բայց դժվարին գործ է վերականգնել հայի ավերված հոգու ունակությունները, նրան առաջնորդել դեպի հասարակական իդեալների և այլասիրության տաճարը: Այստեղ ընտիր հայ միտքն ու խոսքը ունեն կատարելու ամենից ծանր աշխատանքը: Պահ մի վարանում ենք և չենք հավատում հայ խոսքի այդ հրաշունչ ու բուժարար առաքելությանը, բայց երբ հիշում ենք խոսքի վարպետ Թումանյանին և նրա մյուս սակավաթիվ ընկերներին՝ այլևս ուղղվում է մեր կորացած մեջքը, և մենք հավատում ենք հայի պայծառ աստղին:

Մենք դեռ կպայքարենք!

Մեզ մխիթարող և առաջնորդող մարգարեներ են հարկավոր: Թող Հովի. Թումանյանը՝ իմաստուն դարձած իր հիսուն տարվա կյանքի փորձից՝ այսուհետ ևս կերտե ընտիր հայ խոսք՝ սփռվելու մեր վիշտը և ոգևորություն հաղորդելու մեր սրտին: Թող նա մեզ ուժ տա՝ մաքառելու երջանիկ ապագայի համար:

Պայծառ օրեր ենք մաղթում մեր Պառնասի զարդին:

Դ. Անանուն

«Մշակ» (Թիֆլիս), 20. II. 1919:

– 2 –

ԻՄԱՑՈՒԹՅԱՆ ԹԱԽԻԾԸ

(Հովի. Թումանյան՝ «Քառյակներ», Թիֆլիս, 1920, գինը 30 ռ.)

Հովի. Թումանյանի տաղանդի այս արտադրություններին կարելի է մոտենալ երկու եղանակով: Եղանակներից մեկը, դժվարինը, այն է, թե հասարակական որպիսի պայմանների ազդեցության տակ մեր բանաստեղծը եկել կանգ է առել դատավորի կոչման վրա: Այո, դատավորի, որի մեջ մարել է վրեժխնդրության կիրքը և որը իր համար կյանքի կանոն է դարձրել բոլոր իմաստությամբ բեռնավորված մարդկանց հայեցակետը – ամենը հասկանալ,

ամենը ներել: Մյուս եղանակը, հեշտագույնը, նրա քառյակների բովանդակության պարզ պատմումն է, համեմաժ որոշ կարգի դատողություններով, որոնք՝ նայած քննադատի կարողության ու շնորքին՝ կարող են այն միտքը հաղորդել ընթերցողին, թե բանաստեղծը բողոքում է մասկերության դեմ և քարոզում բանջարակերությունը: Այդպես է նայել, օրինակ, տասներկուերորդ քառյակին պ. Տ. Փիրումյանը «Աշխատավորում» տպագրած իր հոդվածի մեջ*։ Պարզ է, որ քննադատին այս դեպքում փրկում է նրա պարզամտությունը:

Մենք կարծում ենք, որ Հովհ. Թումանյանի քառյակներին կարելի է և պետք մոտենալ քննադատության առաջին եղանակով: Նրա անունը այլևս որակումներ չի ընդունում. բանաստեղծ է առանց տիտղոսների: Եվ քննադատից պահանջվում է պարզել, թե ինչ երևույթներ են գրավել բանաստեղծի ուշադրությունը, մրկել նրա հոգին և վճռի արժանացել: Այս աշխատանքը անպայման դժվարին է և կարող է պատահել, որ քննադատը զոհ գնալ գռեհիկ բացատրությունների:

Մեր բանաստեղծը անուն է նվաճել նրանով, որ ազգային միջավայրի երևույթները իր տաղանդով կոկել է ու դարձրել գերազանցորեն մարդկային, ուրեմն և ընտանի բոլոր ազգերին: Տաղանդը ազգային նեղ շրջանակից նրան առաջնորդել է դեպի համամարդկային զգացումների ու խոհերի ասպարեզ: Այս բարերար հանգամանքին զուգադիպել է մարդկային ցեղի արդի վիճակը, երբ ավերվել են բոլոր ինքնամիոփ դրությունները և աշխարհի մի վայրում տեղի ունեցած երևույթը գալիս է մղումներ հաղորդելու հեռավոր անկյունների մարդկային համախմբումներին: Համաշխարհային ցնցումները գույն ու թափ են տալիս մեր կյանքին, հարկադրելով գրողին դուրս գալ տեղական կյանքի

* Խոսքը «Աշխատավոր» (Թիֆլիս) թերթի 1920 թ. հունվարի 29-ի համարում տպագրված Տ. Փիրումյանի «Գրական նկատողություններ» հոդվածի երկրորդ մասի՝ Հովհ. Թումանյանի «Քառյակներ» գրքուկի մասին է: Հեղինակը գրում է. «...նոր լույս տեսած «Քառյակները» ոչ մի նոր բան չեն ավելացնում մեր քանքարավոր բանաստեղծի տաղանդին: Սակայն արդարությունը պահանջում է ասել, որ պ. Թումանյանի այդ գրքուկում կա մի հատիկ, մեր գրականության մեջ դեռևս չպատահած սրտառուչ ու շատ ազդու նախադասություն (12-րդ քառյակը – Ա. Ձ.). ահա նա.–

Երազումըս մի մաքի
Մոտըս եկավ հարցմունքի,
Աստված պահի քո որդին,
Ո՞նց էր համը իմ ձագի ...

Հեղինակը կարող է պարծենալ, որ այդ քառյակով շատ հաջող բողոք է բարձրացնում կենդանիներ մորթելու սովորության դեմ, այսինքն քարոզում է վեգետարիական (բանջարակերական) փիլիսոփայություն: Ի դեպ, այդ օրերին Թումանյանի «Քառյակների» մասին հետաքրքիր դիտարկումներով հանդես է եկել Վ. Ահարոնյանը [«Հառաջ» (Երևան), 18.III.1920]:

անձուկ շրջանից և միտք հոգնեցնել տիեզերական երևույթների վրա: Բնությունը իր անողոք օրենքներով, մարդը բնության մեջ, մարդը մարդու կողքին – ահա հարցեր, որոնք մարդկային ցեղի պատմության սկզբից իրանց վրա են բևեռել բոլոր հեռաթափանց մտածողների միտքը և մնացել համարյա թե կուսական վիճակում: Մարդիկ եկել ու անցել են: Աշխարհը մնացել է նույնը: Եվ բանաստեղծը արձանագրում է այդ դրությունը հետևյալ քառյակում:

Հին աշխարհը ամեն օր
 Հազար մարդ է մըտնում նոր,
 Հազար տարվան փորձն ու գործ
 Ըսկըսվում է ամեն օր:

Այս հավիտենական միշտ հին ու միշտ նոր երևույթի հանդեպ բանաստեղծի իմացությունը շվարում է, անգամ արևելյան գունավորում ստանում, ունայնություն համարելով աշխարհը, որը «ոչում ոչ մընացել է, ոչ էլ կըմընա» ...

Հասնելով իր իմացությամբ այն եզրին, որ մարդը «հազար դարում հագիվ դառավ Մարդասպան», այսինքն հրաժարվեց մարդակերությունից և միայն սպանությունը համարեց իրան պատշաճ գործ, որ այժմ էլ «արնոտ ձեռքերով» նա հեռու է իր զարգացման վերջին փուլից – բանաստեղծը համակվում է խորին թախիժով և նկարում խաղաղավետ գրչով կյանքի այլանդակ ու տխուր կծկումները, մարդկանց թողնելով տեսնելու իրանց ձեռքի գործը, իրանց ոչնչությունը և տապակվելու անել կացության ոլորտում:

Երազումըս մի մաքի
 Մոտըս եկավ հարցմունքի
 Աստված պահի քո որդին,
 Ո՞նց էր համը իմ ծագի...

Ահա գոյության կռվի մի այլանդակ էջը: Փխրուն սիրտը չէ, որ ստիպել է բանաստեղծին խոսեցնել տալ մաքիին, այլ բնության անողոք դեմքը:

Երկու շիրիմ իրար կից՝
 Հավերժական լուռ դըրկից,
 Թախձում են պաղ ու խորհում
 Թե՛ ի՞նչ տարան աշխարհից:

Հող էիր ու հող դառնա՛ս, այս դաժան պատգամն է գալիս մարդու միտքը, երբ կարդում է բանաստեղծի քառյակը:

Եվ դարձյալ նույն ահեղ ու անողոք բնությունը և նույն խղճուկ ու թույլ մարդը: Կա նրա գլխին կախված բնության արհավիրքը, նա անզոր է խուսափելու բնության շոշափուկներից և այդ միևնույն ժամանակ ծվատում է իր և իր նմանների սիրտը:

Լինե՛ր հեռու մի անկյուն,
 Լինե՛ր մանկան արդար քուն,
 Երագի մեջ երջանիկ,
 Հաշտ ու խաղաղ մարդկություն:

Ո՞ր է այդ երանելի վիճակը: Բանաստեղծը միայն թախծում է այդ մասին, իսկ մարդը արնոտ ձեռքերով դեռ մաշում է մարդասպանության շրջանը:

Իմացության թախիժով բեռնավորված բանաստեղծը երկնքում չի փնտրում փրկության ու կատարելագործման միջոցները: Մարդն է դարձյալ, որ դժոխքի փոխարեն կարող է դրախտի հիմքը դնել հարազատ երամակի համար: Եվ բանաստեղծը դիմում է մարդու իմացության.

Է՛յ անխելք մարդ, երբ տի թողնես ապրողն ապրի սրտալի,
 Երբ տի ապրես ու վայելես էս աշխարքը շեն ու լի:

Այն ժամանակ, երբ անխելքը խելք մթերե, իսկ սա փորձությունների, գործնականի դժվար ուղին է, ուր մարդը հազարավոր դարերում է մարդակերությունից հասնում մարդասպանության: Այդ դժվար ուղին արյունվա է դարձնում ընտրյալների հոգին, մարգարեական շունչ է հաղորդում նրանց խոսքին, իսկ սովորական էակաները ունկնդրում են ընտրյալներին և ընկնելով ու բարձրանալով ընթանում կատարելագործման շավղով: Այսպիսով «հազար տարվա փորձն ու գործը» կրկնվում է ամեն օր:

Ընտրյալը, ներկա դեպքում բանաստեղծ Հովի. Թումանյանը, զգում է մարդկության չզգացածը և նրան կոչում դեպի կատարելագործում: Ճանաչիր շրջապատդ, ինքդ քեզ և քո ձեռքերի գործը, ասում է նա մարդուն, ճանաչի՛ր և կտեսնես, որ աշխարհը ոչ ոքի չի մնացել և պետք չկա այլանդակել փոխադարձ ինքնասպառումով նրա «շեն ու լի» հարկը:

Երանի՛ նրանց, որոնք հասել են իմացության այս կատարին և խաղաղավետ հոգով դիտում են մարդու արարքները, դիտում, թախծում և աղոթում...

Գ. Անանուն

«Հայաստանի կոոպերացիա» (Երևան), № 4, փետրվարի 29, 1920, էջ 126–128: